

JURAJ ŽUDEL

VÝZNAM BELOVHO DIELA NOTITIA HUNGARIAE NOVAE HISTORICO GEOGRAPHICA PRE VÝSKUM OSÍDLENIA SLOVENSKA

Juraj Žudel: Significance of Bel's Work *Notitia Hungariae novae historico geographica* for the Research of Settlement in Slovakia. Geogr. Čas., 36, 1984, 1, 1 table.

The study analyzes the local historicogeographical work *Notitia hungariae novae historico geographica* by the significant savant Matej Bel, from the 1st half of the 18th century with reference to the settlement in Slovakia. The paper examines how many settlements are found in it and thus to what measure the settlement network had been caught, what kinds of settlements distinguished, which of them considered for royal towns and townlets, whether it affords data for a quantitative classification of settlements and also for the study of their position and shape. At last it follows the development of settlement and evaluates the *Notitia* as a historic source.

Belovo dielo *Notitia* je prvé veľkolepo koncipované a realizované vlastivedné podujatie o Uhorsku. Podnietilo vlastivedný výskum v 1. polovici 18. stor. a stalo sa vzorom pre vlastivednú prácu a bohatým zdrojom poučenia aj v ďalšom období. Dielo *Notitia*, ako je známe, nie je iba výsledkom Belovho vedecského snaženia. Je kolektívnym dielom, na ktorom sa prácou podieľalo mnoho Belových žiakov a spolupracovníkov. Ukážkou a metodickým vzorom bolo spracovanie Spišskej stolice, ktoré vyšlo už r. 1723 v knihe *Hungariae antiquae et novae prodromus*. Dielo *Notitia* Bel rozvrhol do 4 častí. Prvá časť mala obsiahnuť Preddunajsko, druhá Zadunajsko, tretia Predtisie a štvrtá Zatisie. Tlačou vyšla iba prvá časť a jeden zväzok druhej časti (Mošonská stolica). Prvá časť mala 4 zväzky (vyšli v rokoch 1735—1742) a obsahuje Bratislavskú, Turčiansku, Zvolenskú, Liptovskú, Peštiansko-pilišsko-šoltskú, Novohradskú, Tekovskú, Nitriansku a Hontiansku stolicu. Do úplnosti Preddunajska chýbajú Oravská, Ostrihomská a Trenčianska stolica, ktoré zostali v rukopise. Ostatné časti neboli zostavené a zachovali sa iba rukopisy opisov jednotlivých stolíc.

Dielo *Notitia* je mnohostranné, ale jeho podstatu tvoria historická a geografická zložka. Je významným prameňom pre poznanie krajiny, najmä jej socioekonomických prvkov v 20. a 30. rokoch 18. stor. Zo socioekonomických prvkov sme si vybrali sídla. Chceme predovšetkým zistiť, koľko sídel obsahuje dielo *Notitia*, a teda v akej miere zachycuje sídelnú sieť. Ďalej skúmame, aké druhy sídel rozlišuje, ktoré pokladá za slobodné kráľovské mestá a mestečká, či poskytuje údaje pre kvantitatívnu klasifikáciu sídel a štúdium ich polohy

i podoby. Napokon sledujeme vývoj osídlenia. Na záver sa pokúsime stanoviť význam tohto diela, jeho pramennú hodnotu pre výskum osídlenia Slovenska v uvedenom období. Pritom sa opierame iba o rozbor textovej časti diela. Analýza a posúdenie pramennej hodnoty mapového súboru a jeho vzťahu k textovej časti diela *Notitia* si vyžadujú osobitný prístup a postup a budú predmetom inej štúdie.

Nevydanú časť diela sme študovali podľa fotokópií Ústavu historických vied SAV v Bratislave, vyhotovených z rukopisov uložených v Krajinskej széchényiovskej knižnici v Budapešti (Abovská, Oravská, Šarišská, Trenčianska a Zemplínska stolica) a v Primaciálnej knižnici v Ostrihome (Gemerská, Komárňanská, Ostrihomská, Turnianska a Užská stolica). Rábsku stolicu sme skúmali priamo podľa rukopisu Krajinskej széchényiovskej knižnice v Budapešti.

POČET SÍDEL

Na titulnej strane prvého zväzku diela *Notitia* sa uvádza, že práca „regionis situs, terminos ... urbes, arces, oppida et vicus propemodum omnes ... explicat ...“, z čoho je zrejmé, že neobsahuje všetky sídla, ale do úplnosti ich počtu, ako sa M. Bel domnieval, nechýba mnoho. Pokúsime sa aspoň približne ukázať, čo znamenajú v skutočnosti slová „propemodum omnes“, v akej miere dielo *Notitia* zachycuje vtedajšiu sídelnú sieť Slovenska. Nevieme presne povedať, koľko bolo v 20. a 30. rokoch 18. stor. sídel na Slovensku, ale možno predpokladať, že ich bolo iba o niečo viac ako r. 1720. Preto stav osídlenia Slovenska r. 1720 si môžeme zvoliť za východisko našich úvah. Podľa našej rekonštrukcie r. 1720 bolo na Slovensku 3589 sídel, z toho 23 slobodných kráľovských miest, 197 miest a mestečiek, 3369 dedín a osád.¹ Dielo *Notitia* obsahuje 3354 sídel rovnakého druhu (tab. 1), čo je o 235 sídel menej ako r. 1720. Pritom sa uvádza aspoň 38 takých sídel, ktoré sa v krajinskom súpise z r. 1720 neuvádzajú, čo značí, že sa nezmieňuje o 273 sídlach, ktoré r. 1720 jestvovali a o existencii ktorých v 20. a 30. rokoch 18. stor. nemáme dôvod pochybovať. Podľa toho v skúmanom období bolo na Slovensku prinajmenej 3627 sídel. Vzhľadom na to možno skonštatovať, že dielo *Notitia* zahŕňa asi 92 % všetkých sídel.

Keď porovnáme stolice, ukáže sa, že dielo obsahuje v prípade Komárňanskej, Mošonskej, Rábskej a Turnianskej stolice rovnaký počet sídel ako r. 1720, pri Abovskej, Bratislavskej, Liptovskej, Novohradskej, Tekovskej, Turčianskej a Užskej stolici o 1 až 9 sídel viac, pri ostatných stoliciach menej sídel, a to pri Gemerskej o 2, pri Hontianskej o 7, pri Nitrianskej o 2, pri Oravskej o 2, pri Ostrihomskej o 1, pri Spišskej o 8, pri Šarišskej o 165, pri Trenčianskej o 41, pri Zemplínskej o 1 a pri Zvolenskej stolici o 44 sídel. Z uvedeného je zrejmé, že Belovo propemodum omnes platí pre väčšinu stolíc. Dost veľký nepomer medzi počtom evidovaných a jestvujúcich sídel spôsobilo spracovanie Trenčianskej, Zvolenskej a najmä Šarišskej stolice, v ktorej chýbalo takmer 45 % sídel. Neúplnosť počtu sídel Zvolenskej stolice možno čiastočne vysvetliť absenciou drevorubačských a uhliarskych osád, patriacich k Čiernym Han-

¹ Atlas Slovenskej socialistickej republiky (ďalej Atlas SSR), Bratislava 1980, s. 119, tabuľka Počet sídel v r. 1720 podľa právneho postavenia.

Tab. 1. Počet sídel v Belovom diele *Notitia Hungariae novae historico geographica*

Stolica	Slobodné kráľovské mestá	Mestečká	Dediny	Spolu
Abovská	1	5	107	113
Bratislavská	5	29	278	312
Gemerská	—	10	195	205
Hontianska s Malohontom	3	7	183	193
Komárňanská	1	2	50	53
Liptovská	—	10	126	136
Mošonská	—	1	2	3
Nitrianska	1	35	416	452
Novohradská	—	5	118	123
Oravská	—	6	77	83
Ostrihomská	—	1	24	25
Rábska	—	—	7	7
Spišská	2	37	147	186
Šarišská	3	8	193	204
Tekovská	2	11	196	209
Trenčianska	1	17	347	365
Turčianska	—	6	97	103
Turnianska	—	1	20	21
Užská	—	2	89	91
Zemplínska	—	11	357	368
Zvolenská	5	9	88	102
územie Slovenska	24	213	3117	3354

Sídla delené stoličnými hranicami sú zaradené takto:

Dechtice — Bratislavská stolica, Bystré a Hermanovce nad Topľou — Zemplínska stolica, Zbudza a Hencelovce — Užská stolica, Kostoľany pod Trábeňom — Nitrianska stolica, Ladice a Neverice — Tekovská stolica.

dľom a Bielym Handlom a ďalších, ktoré sú na S od Banskej Bystrice (Baláže, Kalištie, Jergaly, Donovaly a iné). Chýbajú tu však aj dediny, ako Bacúch, Moštenica a Pohronský Bukovec.

DRUHY SÍDEL

Sídla sú v miestopisnej časti diela zaradené podľa svojho právneho postavenia do 3 skupín: liberae regiaeque urbes (liberae regiae ac montanae urbes), oppida, vici (pagi). Takéto triedenie sídel zodpovedá klasifikačnej schéme súdobej uhorskej feudálnej spoločnosti a nevyjadruje vždy skutočný význam sídel, ich hospodárske postavenie a sídelnogeografický charakter. Platí to najmä o skupine oppida.

Prvú skupinu tvoria slobodné kráľovské mestá. Podľa diela *Notitia* medzi ne patrilo 24 sídel, a to Banská Belá, Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Bardejov, Bratislava, Brezno, Jur pri Bratislave, Kežmarok, Komárno, Košice, Kremnica, Krupina, Levoča, Ľubietová, Modra, Nová Baňa, Pezinok, Prešov, Pukanec, Sabinov, Skalica, Trenčín, Trnava a Zvolen. Slobodné kráľovské mestá sú uvedené správne. Ich zoznam zodpovedá stavu v 20. a 30. rokoch 18. stor.,

s výnimkou Komárna, ktoré povýšila na slobodné kráľovské mesto až Mária Terézia [1745], o čom sa dielo *Notitia* zmieňuje.²

Druhou skupinou sú mestečká. Dielo *Notitia* zaraďuje medzi ne 213 sídel. Keďže mestečká ako trhové strediská mali v štruktúre osídlenia dôležité miesto, venujeme im osobitnú pozornosť. Kvôli prehľadnosti ich uvedieme podľa stolíc:

Abovská stolica — Jasov, Moldava nad Bodvou, Nižný Medzev, Veľká Ida, Vyšný Medzev.

Bratislavská stolica — Bernolákovo, Boleráz, Cífer, Častá, Dechtice³, Devín, Doľany, Dolné Orešany, Dunajská Streda, Gajary, Galanta, Horné Orešany, Malacky, Moravský Ján, Myslenice, Podhradie (bratislavské), Podunajské Biskupice, Rača, Rastice (Veľký Mager), Senec, Sereď, Smolenice, Stupava, Suchá nad Parnou, Šamorín, Spačince, Štvrtok na Ostrove, Veľké Leváre, Vojka nad Dunajom.

Gemerská stolica — Dobšiná, Gemer, Jelšava, Kameňany, Plešivec, Ratková, Revúca, Rimavská Seč, Rožňava, Štítnik.

Hontianska stolica s Malohontom — Bátovce, Bzovík, Hontianske Nemce, Rimavská Sobota, Sebechleby, Šahy, Tisovec.

Komárňanská stolica — Čalovo, Kolárovo.

Liptovská stolica — Bobrovec, Boca, Hybe, Liptovská Sielnica, Liptovský Mikuláš, Liptovský Trnovec, Partizánska Lupča, Ružomberok, Sliače, Vrbica.

Mošonská stolica — Rusovce.

Nitrianska stolica — Bojná, Bojnice, Brezová pod Bradlom, Čachtice, Gbely, Hlohovec, Holíč, Chtelnica, Jelenec, Komjatice, Leopoldov, Mojmírovce, Nitra, Nitrianske Pravno, Nové Mesto nad Váhom, Nové Zámky, Piešťany, Prievaly, Prievidza, Radošina, Radošovce (okres Senica), Senica, Skačany, Sládečkovce, Sobotište, Stará Turá, Šaľa, Šaštín, Šintava, Šurany, Topoľčany, Veľké Kostoľany, Veľké Zálužie, Vrbové, Žabokreky nad Nitrou.

Novohradská stolica — Divín, Filakovo, Halič, Lučenec, Modrý Kameň.

Oravská stolica — Dolný Kubín, Lokca, Námestovo, Trstená, Tvrdošín, Veľičná.

Ostrihomská stolica — Štúrovo.

Spišská stolica — Bystrany, Danišovce, Gelnica, Harichovce, Hniezdne, Hrabušice, Hranovnica, Iliašovce, Krompachy, Kurimany, Lubica, Matejovce, Mlynica, Mníšek nad Hnilcom, Nálepko, Podolíne, Poprad, Ruskinovce, Smižany, Smolník, Spišská Belá, Spišská Nová Ves, Spišská Sobota, Spišská Stará Ves, Spišská Teplica, Spišské Podhradie, Spišské Vlchy, Spišský Štvrtok, Stará Ľubovňa, Stráže pod Tatrami, Štós, Švedlár, Tvarožná, Veľká, Veľký Slavkov, Vrbov, Žakovce.

Šarišská stolica — Brezovica, Hanušovce nad Topľou, Kapušany, Kurima, Lipany, Plaveč, Veľký Šariš, Zborov.

Tekovská stolica — Hronský Beňadik, Levice, Oslany, Starý Tekov, Tekovské Lužany, Topoľčianky, Veľké Pole, Vráble, Zlaté Moravce, Žarnovica, Žiar nad Hronom.

² *Descriptio Comitatus Comaromiensis*, s. 207.

³ Rieka Blava rozdeľovala Dechtice do Bratislavskej a Nitrianskej stolice. Dielo *Notitia* uvádza Dechtice v Bratislavskej stolici ako mestečko [II, s. 188] a v Nitrianskej stolici ako dedinu [IV, s. 494]. Správny je údaj v opise Bratislavskej stolice.

Trenčianska stolica — Bánovce nad Bebravou, Beckov, Beluša, Domaniža, Dubnica nad Váhom, Ilava, Košeca, Kysucké Nové Mesto, Lednica, Považská Bystrica, Predmier, Pruské, Púchov, Rajec, Varín, Veľká Bytča, Žilina.

Turčianska stolica — Kláštor pod Znievom, Martin, Mošovce, Slovenské Pravno, Sučany, Turany.

Turnianska stolica — Turna nad Bodvou.

Užská stolica — Sobrance, Veľké Kapušany.

Zemplínska stolica — Humenné, Kráľovský Chlmec, Leles, Michalovce, Papín, Sečovce, Snina, Stropkov, Trebišov,⁴ Vranov nad Topľou, Zemplín.

Zvolenská stolica — Babiná, Dobrá Niva, Očová, Pliešovce, Poniky, Radvaň, Sása, Slovenská Lupča, Zvolenská Slatina.

V porovnaní so stavom r. 1720 dielo *Notitia* uvádza o 16 mestečiek viac. Úplná zhoda v počte a identite mestečiek je v Hontianskej stolici a Malohonte, Liptovskej, Mošonskej, Novohradskej, Ostrihomskej, Trenčianskej, Turčianskej, Turnianskej a Užskej stolici. V ostatných stolicích sú rozdiely v počte alebo identite mestečiek. Dielo *Notitia* na rozdiel od stavu r. 1720 nepokladá za mestečká Dobrú Vodu, Komárno, Nitriansku Blatnicu, Preseľany a Rybník a naopak, ako mestečká uvádza aj Bystrany, Galantu, Jeleneč, Kameňany, Kapušany, Kolárovo, Kurimany, Lokcu, Moravský Ján, Námestovo, Očová, Papín, Podhradie (bratislavské), Spišskú Teplicu, Starý Tekov, Šurany, Veľkú Idu, Veľké Kostoľany, Veľké Zálužie, Vojku nad Dunajom a Žakovce.

Rozdiely v klasifikácii sídel môžu byť dôsledkom skutočných zmien po r. 1720, ale aj výrazom subjektívneho hodnotenia, s ktorým sa stretávame aj v písomných prameňoch úradnej proveniencie, čo veľmi sťažuje zistenie skutočného stavu. V prípade Komárna je to jednoznačné: medzi mestečkami sa neuvádza preto, lebo r. 1745 bolo povýšené na slobodné kráľovské mesto. Dobrá Voda, Preseľany a Rybník sa aj v úradnom lexikone sídel z r. 1773⁵ uvádzajú ako mestečká (*oppidum*), preto ich klasifikáciu v diele *Notitia* ako dediny (*vicus*) nepokladáme za správnu. Nitriansku Blatnicu uvedený lexikon spomína

⁴ V rukopise *Zempléniensis comitatus notitia historica, politica per Matthiam Belium a. 1732... conscripta, sed inedita* (ďalej *Zempléniensis comitatus notitia*) sa Trebišov uvádza ako dve osobitné mestečká: Terebes (s. 254—257) a druhý Terebes (s. 259—261), ktorý sa na odlišenie od prvého volá Tóke Terebes („*oppidum Terebes nominatur discriminis gratia Tóke Terebes*“). V daňovom súpise Zemplínskej stolice z r. 1598, v krajskom súpise z r. 1720 a v úradnom lexikone sídel z r. 1773 sa uvádza iba jedno mestečko Trebišov, z čoho je zrejmé, že v skutočnosti bol iba jeden Trebišov. Nepriamo to vyplýva aj z citovaného rukopisu, ktorý uvádza tie isté objekty — paulinský kláštor a kostol s hrobkou Perényiovcov — v oboch mestečkách. Údaje rukopisu o existencii dvoch mestečiek Trebišov možno vysvetliť tak, že sa Trebišov ešte aj v 1. polovici 18. stor. delil na dve časti, podobne ako v 15. stor., ktoré miestne obyvateľstvo pokladalo za osobitné mestečká. K rozdeleniu mestečka na Horný Trebišov a Dolný Trebišov v 15. stor. porovnaj Vlastivedný slovník obcí na Slovensku (ďalej VSO), Bratislava 1978, III, s. 174 [1441: Felse Terebes, Also Terebes] a Csánki, D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest 1890, I, s. 339 [1478: possessio Felweghterebes].

⁵ *Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum* z r. 1773. Zachoval sa vo dvoch rukopisných exemplároch, z ktorých jeden opatruje Maďarský krajský archív v Budapešti, druhý Štátny ústredný archív SSR v Bratislave. K pramennej hodnote lexikonu pozri Žudel, J.; Tereziánsky lexikon sídel Uhorska z r. 1773. In: Slovenská archivistika, 15, 1980, 2, ss. 74—91.

ako dedinu (pagus), preto jej klasifikácia v diele *Notitia* (vicus) je asi správna.

Zo sídel, ktoré sa v diele *Notitia* zaraďujú medzi mestečká na rozdiel od stavu r. 1720, lexikon sídel z r. 1773 uvádza ako mestečká len Galantu, Kolárovo, Kurimany, Moravský Ján, Podhradie (bratislavské), Spišskú Teplicu, Šurany, Veľké Kostoľany, Veľké Zálužie a Vojku nad Dunajom. Z toho vyplýva, že ich klasifikáciu v diele *Notitia* možno pokladať aspoň čiastočne za správnu. Ostatné sa uvádzajú ako dediny (pagus), čo so zreteľom na ich klasifikáciu v krajskom súpise z r. 1720 pokladáme za správne aj pre 20. a 30. roky 18. stor.⁶ Klasifikáciu Starého Tekova, Kapušian, Kameňan, Jelenca, Bystrian a Žakoviec v diele *Notitia* zrejme ovplyvnila ich tradícia. Boli to sídla, ktoré v stredoveku patrili medzi mestečká. Starý Tekov bol poprednou tekovskou lokalitou, ale v 16. stor. hospodársky upadol a klesol medzi dediny. Bystrany a Žakovce patrili do Provincie XXIV spišských miest a po jej zániku v 1. polovici 15. stor. do Provincie XI spišských miest. V 2. polovici 15. stor. sa dostali do poddanskej závislosti od Spišského hradu, čo viedlo k ich úpadku. Kapušany a Jelenec boli strediskami rovnomených feudálnych panstiev, Kameňany sa stali mestečkom už r. 1273.⁷

Tretia skupina obsahuje sústredené vidiecke sídla, dediny a osady. M. Bel ich označuje termínmi *vicus* a *pagus*, ale uprednostňuje prvý termín pred druhým, i keď sa v súdobých písomnostiach v tomto význame používa termín *pagus*. Podľa právneho postavenia obyvateľstva dielo *Notitia* rozlišuje zemianske dediny (*vici nobiles*, *vici nobiliores*, *vici curiales*) a sedliacke dediny (*vici rustici*, *vici rusticani*, *vici vulgares*). V miestopisnej časti Bratislavskej stolice sa zemianske dediny uvádzajú pred sedliackymi. V opisoch ostatných stolíc sa dediny v rámci slúžnovských okresov alebo dištriktov uvádzajú podľa zemepisnej polohy.

V súvislosti s vidieckym osídlením sa v diele *Notitia* vyskytujú ešte termíny *allodium*, *praedium*, *solitudo* a *villa rustica*, ktorých význam treba objasniť.

Termín *allodium* používa M. Bel v bežnom význame na označenie hospodárskeho dvora, majera, na ktorom sa sústreďoval chov dobytky v rámci režijského hospodárenia feudálnych panstiev. Ako príklad možno uviesť pálfyovský majer v Malej Čause.⁸

Slovom *praedium* sa označuje väčší pozemkový majetok, oddelený od chotára jestvujúcich sídel. Vo viacerých prípadoch, ktoré sa v diele *Notitia* uvádzajú, je zrejmé, že *praedium* je totožné s intravilánom a extravilánom zaniknutej dediny, podľa ktorej sa volá. Napríklad v súvislosti so zemplínskou dedinou Sliepkovce sa spomína, že medzi ňou a Lastomírom, na tom istom brehu Laborca „est . . . vicus desolatus seu praedium Bethlenhaza.“⁹ Medzi majetkami Komárňanského panstva sa uvádza *praedium* Szent Pál, na ktorom ešte stál kostol zaniknutej rovnomennej dediny.¹⁰ Pozostatkom zaniknutej dediny je aj *praedium* Sz. Miklos, ktoré ležalo v susedstve Pribety.¹¹ Svedčí o tom jeho ná-

⁶ Námestovo bolo povýšené na mestečko až r. 1776. VSO, II, s. 285.

⁷ VSO, II, s. 12.

⁸ „Est hic [t. j. v Malej Čause] *vastum comitum Pálffy allodium, multa pecude et umentis agricolationi idoneis refertum.*“ Bel, M.: *Notitia*, IV, s. 443.

⁹ *Zempléniensis comitatus notitia*, s. 337.

¹⁰ *Descriptio Comitatus Comaromiensis*, s. 249.

¹¹ Tamže.

zov, ktorý je odvodený z patrocínia kostola zaniknutej dediny. V Bratislavskej stolici, v susedstve Štvrťka na Ostrove bolo praedium S. Elisabethae s kostolom.¹² V susedstve Nány (teraz časť obce Štúrovo) bolo praediolum Kis Tata, v ktorom sa tiež zachoval kostol.¹³

Niektoré prediá používali obyvatelia okolitých poddanských dedín,¹⁴ na iných hospodárili zemepáni. Prvé zostali neosídlené, na druhých vznikli hospodárske dvory, samoty.¹⁵ Vo viacerých prípadoch nemožno zistiť, či sa prediá iba obrábali, alebo či boli aj osídlené.

Termín *solitudo* používa M. Bel vo význame samota. Takto označuje lokality Malá Barca a Hetény v Abovskej stolici. Z textu je však zrejmé, že geneticky nejde o pravé samoty. Pôvodne to boli dediny, vyľudnili sa a zmenili na samoty. V obidvoch prípadoch samota nie je počiatkom osídlenia, ale jeho úpadkovým štádiom. Príčina spustnutia Malej Barce sa neuvádza.¹⁶ Dedina Hetény, ležiaca pri ceste z Moldavy nad Bodvou do Jasova, spustla za zvláštnych okolností. Jej obyvatelia sa vraj oddávali zboju, preto boli za trest rozohnaní. Z dediny zostal iba hospodársky dvor, ktorý patrila jasovskému prepoštvu, a prístupná krčma.¹⁷

Villa rustica značí toľko ako panský majer. O Chrenovej (teraz časť Nitry) M. Bel uvádza, že „villa olim fuit rustica, seu allodium, arci Nitriensi obnoxium ...“¹⁸. Jezuitské kolégium v Trenčíne malo v Zliechove výnosný majer: „cui fructuosa hic est villa rustica.“¹⁹ Pri Kostolci (osada na JV od Záskaľia) podľa M. Bela ležala lokalita „Dolina, villa rustica, instructum allodium,“ ktorá patrila k panstvu Považská Bystrica.²⁰ V súvislosti s Podlužanmi sa poznamenáva, že dedina má šire pole vhodné pre poľnohospodárstvo, a tak „habet villam rusticam herilis procurationis.“²¹

¹² Bel, M.: *Notitia*, II, s. 230.

¹³ *Descriptio Strigoniensis comitatus per Matthiam Belium* (ďalej *Descriptio Strigoniensis comitatus*), s. 165.

¹⁴ Pri Čelároch sa uvádza: „Hinc vicina deserta, praedia nostri vocant, aere, rusticanis usibus, redimunt incolae.“ Bel, M.: *Notitia*, IV, s. 148. V tomto prípade poddaní používali prediá so súhlasom zemepána za osobitný poplatok. Ale stávalo sa, že sediaci pre nedostatok usadlostných oráčín a lúk sa zmocnili predií, ako to ukazuje prípad Koliňan: „Habet [t. j. dedina Koliňany] vicinum praedium Kowácsy, cuius terreno potiuntur incolae.“ Tamže, s. 408.

¹⁵ O spomenutom prediu Szent Pál sa uvádza: „... in quo pariter villa est gubernij [t. j. *Comaromiensis*] et templum.“ *Descriptio Comitatus Comaromiensis*, s. 249. Pri Kalonde sa poznamenáva: „Est ditionis potissimum Batikianae, ad quam et vicinum praedium Kis-Kalonda, iam allodio destinatum, pertinet.“ Bel, M.: *Notitia*, IV, s. 99.

¹⁶ „Alsó Barta... iam solitudo est, non vicus, nominandum tamen, ne loci memoria penitus intercitat“. Mathiae Belii *Descriptio historico-geographica incliti Comitatus Aba-Vyváriensis* (ďalej *Descriptio Comitatus Aba-Vyváriensis* fól. 70 r.

¹⁷ „Hetény, insignis olim vicus, nunc solitudo est... Ferunt, infames latrociniis incolas, cum neque metu suppliciorum, neque praemiis ad frugem se reduci paterentur, magistratum sententia disiectos, vicumque forsive desolatum. Iam nihil praeter villam rusticam praepositurae Jászoviensis et diversoriae tabernam residui habet.“ Tamže, fól. 105v.

¹⁸ Bel, M.: *Notitia*, IV, s. 407.

¹⁹ Mathiae Bel *Notitia Comitatus Threncsiniensis et Comitatus Sáarosiensis* (ďalej *Notitia Comitatus Threncsiniensis et Comitatus Sáarosiensis*), s. 96.

²⁰ Tamže, s. 48.

²¹ Tamže, s. 120.

Roztratené osídlenie spomína M. Bel v oblasti Starej Bystrice,²² Detvy, Myjavy a Valaskej Belej. Podľa ústneho podania počiatky detvianskeho roztrateného osídlenia súvisia s činnosťou drevorubačov, ktorí sa usadili v horách niekdajšieho očovského chotára. Spočiatku boli iba dvaja a ich chalúpky sa dlho nazývali Kde dwa, z čoho vznikol názov Detva.²³ Podrobne opisuje myjavské kopanice²⁴ a roztratené osídlenie v chotári Valaskej Belej, ktoré tvorili charaktere pastierov oviec a kôz. Tieto sa podľa horských lúk volali lazy.²⁵

VEĽKOSŤ SÍDEL

Údaje o počte obyvateľstva a domov sú v diele *Notitia* (s výnimkou Zemplínskej stolice) veľmi zriedkavé. O veľkosti sídel si možno vytvoriť predstavu iba podľa údajov relatívneho významu. Totiž o niektorých sídlach sa poznamenáva, že sú ľudnaté, väčšie, alebo že sa označujú ako dedinky (viculus, pagellus). M. Bel zrejme neprípisoval význam presnejšej veľkostnej charakteristiky sídel. V opačnom prípade by bol našiel dosť údajov v stoličných elabórátoch krajinského súpisu z r. 1720 a v kanonických vizitáciách.

Pri Bratislave, ktorá je v celom diele najpodrobnejšie spracovaná, uvádza sa, že vo vnútornom meste je 206 domov, z toho 3 kráľovské, 28 cirkevných (vrátane 4 kláštorov), 12 mestských (vrátane radnice) a 53 šľachtických. Ostatné domy patria mešťanom.²⁶ Pomer šľachtických domov bol vysoký, čo možno vysvetliť tým, že Bratislava mala v tom čase veľmi dôležitú centrálnu funkciu. Bola hlavným mestom Uhorska. Sídlili v nej ústredné úrady štátnej správy, tu smenovali uhorské stavy.

V súvislosti s Banskou Štiavnicou M. Bel polemizuje s Jakubom Tolliom. Tento holandský učenec a cestovateľ, ktorý r. 1687 navštívil aj Slovensko, počel domov v Banskej Štiavnici odhadol na 500 a počet jej obyvateľov na 3000. M. Bel tento odhad správne pokladá za veľmi nízky, ale ho nenahradil reálnejším údajom alebo aspoň približnou rekonštrukciou.²⁷

Modra s predmestiami nemala viac ako 330 domov.²⁸ V Ľubici sa zdaňovalo 193 domov. Prv bolo mesto väčšie, ale časť domov sa zničila.²⁹

Veľkosť vidieckych sídel možno sledovať iba v severnej časti Zemplínskej stolice, a to v Stropkovskom dištrikte Novomestského slúžnovského okresu a v Humenskom dištrikte Michalovského slúžnovského okresu. Pre túto oblasť sú údaje o počte domov v 13 dedinách a o počte rodín (domácností) alebo ich hláv pre 27 dedín.³⁰ Podľa klasifikačnej schémy použitej v Atlase Slovenskej socialistickej republiky na mapách osídlenia Slovenska r. 1598 a 1720, možno uvedené sídla zaradiť do týchto veľkostných skupín:

²² Tamže, s. 45.

²⁴ Tamže, IV, s. 495.

²³ Bel, M.: *Notitia*, II, s. 506.

²⁵ Tamže, s. 435—436.

²⁶ Tamže, I, s. 633.

²⁷ Tamže, IV, s. 620.

²⁸ Tamže, II, s. 106.

²⁹ Bel, M.: *Hungariae antiquae et novae prodromus*, Norimbergae 1723, s. 110.

³⁰ Zempléniensis comitatus notitia, s. 320—331, 382—403.

Počet rodín	Počet dedín	Počet domov	Počet dedín
do 5	7	do 5	4
6—10	15	6—10	4
11—20	4	11—20	4
21—30	1	21—30	1

Z uvedeného vidieť, že skúmané sídla (okrem dvoch prípadov) patrili medzi malé dediny, v ktorých nebolo viac ako 20 rodín alebo domov. Takáto interpretácia veľkostných skupín je v súlade s kvantitatívnym hodnotením sídel v 1. polovici 18. stor., čo je zrejmé z toho, že M. Bel Breznicu, v ktorej žilo asi 20 sedliackych rodín, pokladal za malú dedinu („pagellus plus minus vicenis colonis Ruthenicis frequens“) a Lubišu, ktorá mala viac ako 20 domčekov, zaradil už medzi väčšie dediny („pagus maior, quippe plus quam 20 aediculis“).³¹ Medzi malými dedinami prevládali sídla druhej veľkostnej skupiny, čo je charakteristické pre osídlenie tejto oblasti aj r. 1720.³²

POLOHA A PODOBA SÍDEL

Poloha sídel sa v diele *Notitia* udáva so zreteľom na reliéf, vodné toky, cesty, iné sídla a podľa zemepisnej siete. Vzhľadom na to, že v diele sú zaradené aj mapy jednotlivých stolíc, ktoré vypracoval Samuel Mikovíni, veľká časť týchto údajov bola zbytočná už v čase ich uverejnenia. Máme na mysli najmä údaje týkajúce sa vzdialenosti sídel. Označenie polohy je však dôležité, keď sa vzťahuje na zaniknuté sídlo alebo predium.

Opis polohy sídla v pomere k reliéfu máva všeobecný charakter; sídlo leží na nížine, v doline, na úpätí vrchu, na svahu, v horách a pod. Dôležitým prvkom pri určovaní polohy sídel v diele *Notitia* sú vodné toky, a to nielen v prípadoch, keď pri nich bezprostredne ležali. V Trenčianskej stolici v Hornom, Strednom a Dolnom slúžnovskom okrese, cez ktoré pretekal Váh, dediny sa delia na 2 skupiny: vici Trans-Vagani, ležiace na S a Z od Váhu a vici Cis-Vagani, situované na J a V od rieky. Aj v Uzskej stolici sa poloha sídel uvádza zväčša podľa vodných tokov, na Orave v Dolnom slúžnovskom okrese sa často spomína rieka Orava, v Gemeri Slaná. Podrobné údaje o polohe dedín so zreteľom na vodné toky a cesty sú veľmi dôležité pre ich pôdorysnú klasifikáciu.

Pri určovaní polohy sídla podľa iného, susedného alebo významného a známeho sídla sa udáva smer a obvykle aj vzdialenosť, a to najčastejšie v dvojkrokoch a míľach, zriedkavo v hodinách,³³ dostreľom luka [ad iactum teli],³⁴ pušky [ad iactum sclopi]³⁵ a dela [ad iactum tormenti].³⁶ V Abovskej stolici

³¹ Tamže, s. 320, 382.

³² Atlas SSR, s. 119.

³³ Napríklad takto sa udáva vzdialenosť Košickej Novej Vsi od Košíc. Descriptio Comitatus Aba-Vyváriensis, fól. 89r.

³⁴ „Hatne supra Proszne ad teli iactum in aquilonem retrusus...“ *Notitia Comitatus Threncsiniensis et Comitatus Sáarosiensis*, s. 46.

³⁵ Trhovište je vzdialené od Bánoviec nad Ondavou „ad sclopi iactum“. *Zempléniensis comitatus notitia*, s. 350.

³⁶ „Perbenik et Damocz pagi sibi invicem vicini ea propinquitate, ut hic ab illo vix ad iactum tormenti dissideat in orientem...“ Tamže, s. 220.

sa poloha sídel často určuje vzdialenosťou od Košíc, v Gemerskej stolici od Gemera, Rožňavy a Štútnika, na Orave od Oravského zámku, na Spiši od Kežmarku a Levoče a v Trenčianskej stolici od Trenčína. V niektorých prípadoch (napr. v Ostrihomskej a Komárňanskej stolici) sa poloha sídel určuje podľa niekoľkých okolitých sídel. Pri Prešove sa udáva jeho vzdialenosť od Bardejova, Košíc a Levoče.

Určovanie polohy sídel podľa zemepisnej siete je ojedinelé. Stretli sme sa s ním napr. pri Prešove. Uvádzajú sa tieto hodnoty: zemepisná šírka 48°49', zemepisná dĺžka 44°46'.

Uvedené spôsoby sa používajú samostatne alebo kombinovane, v mnohých prípadoch však chýba akékoľvek označenie polohy.

Veľmi cenné sú informácie o zmene polohy sídel, o premiestnení Nižnej Rybnice, Martoviec a Veľkej Guty. Nižná Rybnica pôvodne ležala pri dôležitej ceste (via regia), ktorá viedla z Košíc cez Michalovce do Užhorodu. Časté hostenie prechádzajúcich vojakov dedinu vyčerpávalo, preto sa odsťahovala k lesom, ktoré sa rozprestierali na Z.³⁷ Martovce sa pôvodne rozkladali na ľavom brehu Nitry, čo bolo zrejme z polohy kostola a zvyšku dediny. Pretože na nechránenom brehu za rákócziovského povstania obyvatelia nemohli zniesť vojenské vpády, presťahovali sa na druhú stranu rieky.³⁸ M. Bel uvádza, že Guta (teraz Kolárovo) sa kedysi rozkladala na obidvoch brehoch Malého Dunaja. Časť, ktorá ležala na ľavom brehu, teda na mieste, kde sa Váh vlieva do Malého Dunaja, volala sa Veľká Guta (Nagy Gutta). Druhá časť sídla na pravom brehu Malého Dunaja sa nazývala Malá Guta (Kiss Gutta). Ležala tam, kde za jeho čias bolo mestečko Guta. Keď Turci dobyli Nové Zámky (1663), napádali Veľkú Gutu, preto sa jej obyvatelia presídlili na pravý breh rieky a premiestnili tam aj celé mestečko aj s kostolom.³⁹ Údaj o premiestnení Veľkej Guty z ľavého brehu Malého Dunaja na jeho pravý breh možno pokladať za hodnoverný, pretože je v súlade s Lazarovou mapou Uhorska z r. 1528, ktorá toto sídlo (Guta) uvádza tiež na ľavom brehu Malého Dunaja, čo sme doteraz pokladali za chybné. Z uvedeného vyplýva, že stredoveká Guta, ktorá je totožná s neskoršou Veľkou Gutou, ležala na ľavom a nie na pravom brehu Malého Dunaja, ako sa to doteraz predpokladalo.

Podoba sídel sa najpodrobnejšie opisuje pri slobodných kráľovských mestách. Vyniká opis Bratislavy. V opisoch sa spomínajú (nie všade) námestia, ulice, mestské hradby, významná svetská a cirkevná architektúra, predmestia.

Pre výskum osídlenia v 1. polovici 18. stor. sú významnejšie informácie o podobe mestečiek a dedín, pretože sa o nich zachovalo menej písomných a

³⁷ „Új Ribnyicze: sedebat olim via regia, unde ab frequentia militum hac comigrantium hospitia loco se movit, et intra silvas ad occidentem vergentes secessit.“ *Descriptio Comitatus Unghvariensis*, s. 117—118.

³⁸ *Descriptio Comitatus Comaromiensis*, s. 132.

³⁹ „Insidet (t. j. Guta) ripam minoris Danubii contra fluentem Vagi; olim utramque fluminis ripam occupabat. Parte ima in angulo, quem Vagus format Danubio se insinuans, existente, quo appellatur Nagy Gutta, Gutta maior, altera vero Kiss Gutta, Gutta minor, quae cis Danubium erat in ripa eiusdem dextra, hoc est in insula Csalloközia, ubi hodieque oppidum visitur. Nam postquam Ujvarinum Turca occupavit, incolae partis alterius taedio incursionum in hanc partem se transtulerunt, totumque oppidum tempore etiam transposito in ripam posuerunt, ...“ Tamže, s. 245.

kartografických prameňov, príp. tieto celkom chýbajú. Uvedieme aspoň niektoré.

O Žiline sa uvádza, že je postavená na spôsob malého pôvabného mesta („instar elegantis urbeculae“). Domy sú murované a zrubové. Pôdorys Veľkej Bytče tvorí jedna dlhá ulica s dvoma radmi domov. Tiahne sa od S na J. Domy sú zväčša postavené ako sedliacke: predná časť domu má obytné miestnosti, v strednej časti sú stajne a v poslednej časti stodoly. Beluša má podobu dediny, domy sú nízke, zrubové, so slamenými strechami; pôdorys mestečka tvoria štyri ulice. V Bánovciach nad Bebravou je viacero ulíc, z čoho M. Bel usudzuje, že kedysi boli veľkým mestečkom. Väčšina domov je postavené na spôsob sedliackych domov.⁴⁰

Pôdorys Dolného Kubína tvoria dva rady domov, z ktorých ten, čo je obrátený na Z, je dlhší a súvislejší ako druhý. Potok rozdeľuje mestečko na tri časti: hornú časť Slováci volajú Horný koniec, dolnú časť Dolný koniec a strednú časť, ktorá je námestím, nazývajú (napodobňujúc Nemcov) Ring. Námestie zdobí kúria.⁴¹

Žarnovica nemá pravidelný pôdorys. Domy sú postavené takmer bez poriadku, na obidvoch brehoch riečky, ktorá ňou preteká. Domy sú zrubové. Veľké Pole leží v hlbokkej doline. Tollius o ňom napísal, že je to najkrajšia dedina, akú videl v Uhorsku. Starý Tekov je tak zbadačený, že už nemá ani len podobu dediny. Tekovské Lužany charakterizuje M. Bel ako vidiecke mestečko („Rusticanum est oppidum . . .”). Topoľčianky majú podlhovastý tvar. Domy sú uspôsobené poľnohospodárstvu, oddeľuje ich širší dvor, na ktorý sa zväzajú všetka úroda. Zlaté Moravce už dostávajú podobu úhľadného mestečka. Zdobia ich domy, síce aj pre mestá. Sú usporiadané do 2 radov. Priestranstvo medzi nimi zaujímajú námestie, uprostred ktorého stojí dvojposchodová sýpka; na prizemí sú miestnosti pre obchodníkov.⁴²

Lučenec rozsahom patrí medzi stredné mestečká. Nevyniká architektúrou. Má 4 ulice a námestie. Ulice tvoria dvojradu riedko postavených domov, ktoré sú od seba vzdialené, aby mali priestrané dvory pre chov domácich zvierat. Námestie je zastavané hustejšie a je úhľadnejšie. Fiľakovo je beztvárnou rozvalinou, v ktorej sotva možno pozorovať stopy po niekdajších uliciach. Modrý Kameň leží na úpätí vrchu pod rovnomenným hradom. V dôsledku členitého terénu domy sú rozložené nepravidelne.⁴³

V Štítniku sú domy zrubové, postavené z jedľových trámov. V prednej časti je obydlie s komorou, v zadnej časti hospodárske priestory. Aj v Dobšinej sú zrubové domy, sú však postavené viac na nemecký spôsob ako domy v Štítniku. Plešivec má podlhovastý pôdorys. Tvorí ho jedna ulica, ktorá má 2 dlhé rady domov; tiahne sa od V na Z smerom k rieke Slanej. Jelšava má 2 ulice. Ratková nemá pravidelný pôdorys, domy sú roztrúsené.⁴⁴

⁴⁰ *Notitia Comitatus Threncsiniensis et Comitatus Sáarosiensis*, s. 43 [Žilina], 44 [Veľká Bytča], 92 [Beluša], 117 [Bánovce nad Bebravou].

⁴¹ *Mathiae Belii Notitia geographico-historica Comitatus Arvensis a Georgio Gyurikovits descripta*, s. 102.

⁴² Bel, M.: *Notitia*, IV, s. 230 [Žarnovica], 232 [Veľké Pole], 261 [Starý Tekov, Tekovské Lužany], 269 [Topoľčianky], 274 [Zlaté Moravce].

⁴³ Tamže, s. 61 [Lučenec], 95 [Fiľakovo], 142 [Modrý Kameň].

⁴⁴ *Descriptio Comitatus Gömöriensis per Matthiam Belium* [ďalej *Discriptio Comitatus Gömöriensis*, s. 32 [Štítnik], 34 [Dobšiná], 35 [Prešivec], 40 [Jelšava], 44 [Ratková].

Pôdorys Jasova tvorí jediná, ale dlhšia ulica. Domy sú sedliacke. Aj Vyšný Medzev má iba jednu ulicu s 2 radmi domov, ktoré sú situované pri potoku.⁴⁵

Mestečko Veľký Šariš leží pod hradom Šariš na brehu Torusy. Na vyvýšení stojí panský kaštieľ, odkiaľ zostupujú domy po svahoch na pláň. Nie sú síce honosné [sú nízke], ale je ich veľa. Lipany sú pôvabným mestečkom; nie sú rozľahlé, domy sú pekné, i keď nízke, v rovnom rade. V strede mestečka je priestranstvo vhodné na námestie a konanie výročných trhov. Brezovica je trochu chudobnejšia ako Lipany, ale rovnako veľká. Neskvie sa stavbou domov, má však zemianske kúrie postavené z kameňa, ktoré si zasluhujú, aby sa nazývali kaštieľmi. Vládnu mestečku. Plaveč bol kedysi ľudnatým mestečkom, teraz sa sotva podobá dedine.⁴⁶

Trebišov má jednu, avšak dosť dlhú ulicu, ktorá sa tiahne od S na J. Má veľký počet domov, sú však nízke. Aj domy vo Vranove nad Topľou sú početné, avšak nízke a sedliacke. Tvoria ulicu, ktorá leží medzi Topľou (na jej pravom brehu) a vínorodým pahorkom. Stropkov obklopuje hrad zo severnej, západnej a južnej strany; na východnej strane sú hradné záhrady a hospodárske dvory.⁴⁷

Z uvedených prípadov vidieť, že mnohé mestečká nevynikali architektúrou a mali podobu vidieckych sídel. Opisy dedín sú omnoho skromnejšie, zväčša však úplne chýbajú.

VÝVOJ OSÍDLENIA

Osídlenie Slovenska počas stavovských povstaní, v dôsledku tureckých výbojov a oslobodzovacích protitureckých bojov veľmi trpelo, čo sa zreteľne odzrkadľuje aj v diele *Notitia*. Mnohé vidiecke sídla i mestečká sa v ňom charakterizujú ako chudobné, málo obývané, prežívajúce úpadok. Spomínajú sa aj pusté dediny. Napríklad o Košickom slúžnovskom okrese v Abovskej stolici sa uvádza, že je v ňom mnoho dedín, z týchto miestami však zvyšujú iba prázdne mená, pretože obyvateľov rozohnalo striedanie vojen a iná nepriazeň časov.⁴⁸ Abovská dedina Slančik spustla v takej miere, že okrem prícestnej krčmy z nej sotva niečo zostalo. Vyšný Čaj sa viac podobá samote ako dedine; sú v ňom sotva 3—4 sedliacke chatrče.⁴⁹ Rimavská Seč, kedysi mimoriadne veľké a ľudnaté mestečko, upadla na úroveň dediny.⁵⁰ Michalovce boli najvýznamnejším sídlom v celom slúžnovskom okrese, ale v dôsledku moru a pre iné nepriaznivé okolnosti natoľko spustli, že sú nepatrnejšie ako mnohé dediny.⁵¹ Spustli aj Sobrance: obyvateľstvo sa rozprchlo, z domov sotva niečo zvyš-

⁴⁵ *Descriptio Comitatus Aba-Vyváriensis*, fól. 97r. [Jasov], 101v [Vyšný Medzev].

⁴⁶ *Notitia Comitatus Threncsiniesis et Comitatus Sáarosiensis*, s. 157 [Veľký Šariš], 161 [Lipany, Brezovica], 162 [Plaveč].

⁴⁷ *Zempléniensis comitatus notitia*, s. 259 [Trebišov], 293 [Vranov nad Topľou], 313 [Stropkov].

⁴⁸ „Frequens hic tractus vicis, est, ... Sed inania passim nomina supersunt, incolis, cum bellorum vicissitudine, tum reliqua temporum difficultate, ad incitas redactis.“ *Descriptio Comitatus Aba-Vyváriensis*, fól. 66v.

⁴⁹ Tamže, fól. 82r—82v [Slančik], 86v [Vyšný Čaj].

⁵⁰ *Descriptio Comitatus Gömöriensis*, s. 48.

⁵¹ *Zempléniensis comitatus notitia*, s. 333.

šilo [okrem kúrií a prícestnej krčmy]. Veľké Kapušany stratili význam, keď v nich zruinovali stoličný dom a kongregácie sa preložili do Užhorodu. Krčava spustla, pretože ležala pri významnej komunikácii.⁵²

Ale dielo *Notitia* však svedčí aj o obnove spustošeného osídlenia, ktorá miestami začala už na konci 17. stor. Na obrodnom procese sa zúčastňovalo predovšetkým slovenské obyvateľstvo zo severných a stredoslovenských stolíc. Vyplyva to z národnostného zloženia obyvateľstva kolonizovaných krajov, ale jestvujú aj priame údaje o usadzovaní sa Slovákov v spustošených oblastiach Podunajskej a Východoslovenskej nížiny. Napríklad v diele *Notitia* sa uvádza, že obyvatelia Krátkych Kesov (teraz časť obce Marcelová) sú prevažne Slováci, ktorých sem priviedli zemepáni. V Dulovciach sa usadili Slováci koncom 17. stor.⁵³ V Ostrihomskej stolici niet dediny, v ktorej by nebývali Slováci pomešaní s Maďarmi alebo Nemcami.⁵⁴ Vyšnú Hutku v Abovskej stolici osídlili Slováci z Jakloviec (Spiš).⁵⁵

Na osídľovaní spustnutých častí Východoslovenskej nížiny sa okrem Slovákov zúčastňovalo aj ukrajinské obyvateľstvo (Rutheni). Napríklad v Medzibodroží bývali v dedinách Streda nad Bodrogom, Veľký Horeš, Strážne, Poľany, a inde. V menšom množstve sa tu usadzovali aj Poliaci. Obývali dediny Bodrog a Zatin spolu s Maďarmi, Slovákmí a Ukrajincami.⁵⁶ O rozšírenosti slovenského osídlenia v Zemplíne svedčí aj výrok: „Sotva by si videl jedinú dedinu bez Slovanov.“⁵⁷ Ale podľa svedectva diela *Notitia* slovenskí kolonisti boli veľmi pohybliví, neusadzovali sa natrvalo v jednej dedine a často menili miesto.⁵⁸

VÝZNAM DIELA NOTITIA

Dielo *Notitia* obsahuje asi 92 % všetkých sídel na Slovensku v 20. a 30. rokoch 18. stor. S výnimkou Šarišskej, Trenčianskej a Zvolenskej stolice zachycuje takmer úplne sídelnú sieť v rovine mestských sídel a sústredených vidieckych sídel. Kvantitatívnej charakteristike sídel nevenuje náležitú pozornosť, preto len skromne prispieva k poznaniu ich veľkosti. V klasifikácii sídel so zreteľom na ich právne postavenie sú niektoré rozdiely v počte a identite mestečiek v porovnaní so skutočnosťou, čo možno čiastočne vysvetliť vplyvom tradície. Obsahuje veľké množstvo informácií o polohe a podobe sídel, ktoré sú obzvlášť cenné vo vzťahu k mestečkám a dedinám. V podstate zobrazuje stav osídlenia po oslobodení južného Slovenska od tureckej nadvlády a skončení stavovských povstaní, ktoré nepriaznivo ovplyvnili jeho vývoj. Zároveň dokumentuje obnovu spustnutého osídlenia a účasť slovenského a slovenského obyvateľstva v tomto obrodnom procese. So zreteľom na tieto skutočnosti možno hodnotiť *Notitia* ako dielo, ktoré významnou mierou prispieva

⁵² *Descriptio Comitatus Unghvariensis*, s. 105 (Sobrance), 134 (Krčava), 140 (Veľké Kapušany).

⁵³ *Discriptio Comitatus Comaromiensis*, s. 125 (Krátke Kesy), 128 (Dulovce).

⁵⁴ *Descriptio Strigoniensis comitatus*, s. 71.

⁵⁵ *Descriptio Comitatus Aba-Vypáriensis*, fól. 87r.

⁵⁶ *Zempléniensis comitatus notitia*, s. 201–212.

⁵⁷ „Vix unum vicum videas sine Slavis.. Tamže, s. 73.

⁵⁸ Tamže, s. 73–74.

k poznaniu osídlenia Slovenska v uvedenej dobe, preto sa pri výskume tejto problematiky nesmie zanedbávať.

Juraj Ž u d e l

SIGNIFICANCE OF BEL'S WORK *NOTITIA HUNGARIAE NOVAE HISTORICO GEOGRAPHICA* FOR THE RESEARCH OF SETTLEMENT IN SLOVAKIA

Bel's work *Notitia* is the first grandiously drafted and also realized enterprise on Hungary of a local historico-geographical nature. It incited the local historico-geographical research in the 1st half of the 18th century and became a model for the work of local historico-geographical nature and a rich source of information also in the next period. It is many-sided, but its essence is formed by historical and geographical topics.

The study analyzes the *Notitia* with reference to the settlement of Slovakia. It examines how many settlements are found in it and thus to what measure the settlement network had been caught, what kinds of settlements are distinguished, which of them are considered for royal towns and townlets, whether it affords data for a quantitative classification of settlements and also for the study of their position and shape. At last it follows the development of settlement and evaluates the *Notitia* as a historical source.

The author of the study states that the work *Notitia* includes about 92 per cent of all the settlements in Slovakia in the twenties and thirties of the 18th century. Except for the stolitsas of Šariš, Trenčín and Zvolen, he catches nearly fully the settlement network on both the level of urban settlements and concentrated rural ones. He does not pay, however, respective attention to the quantitative characteristic of settlements and thus he only scantily contributes to the recognition of their size. With respect to their legal position, in the classification of settlements there are some differences in both the number and identity of townlets in comparison with reality, which can be interpreted partly due to the influence of tradition. It contains a great amount of information on both position and shape of the settlements, which are especially valuable in relation to the townlets and villages. It illustrates substantially the state in settlement after the liberation of southern Slovakia from the Turkish supremacy and after the end of the uprising of estates, which all influenced unfavourably its development. At the same time it documents a revival of the desolated settlement as well as the participation of both Slovak and Slavonic population in this reviving process. With reference to these realities one can evaluate the *Notitia* as a work that contributes to the recognition of the settlement of Slovakia in the period mentioned to a significant measure and thus it must not be omitted in investigating these problems.

Translated by A. Kra j č í r

Юрай Ж у д е л

ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ М. БЕЛА *NOTITIA HUNGARIAE NOVAE HISTORICO GEOGRAPHICA* ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ РАССЕЛЕНИЯ СЛОВАКИИ

Произведение Матяя Бела „Ногиция“ представляет собой великолепно составленное и изданное краеведческое произведение о бывшей Венгрии. Оно дало импульс для краеведческих исследований в первой половине 18 века, стало образцом для краеведческих

работ и богатым источником знаний также в последующем периоде. Произведение является многосторонним, но в его основе лежит историческая и географическая тематика.

Настоящая статья занимается анализом произведения „Нотиция“ с аспектов расселения населения Словакии. Изучается сколько населенных пунктов содержится в этом произведении и, значит, в какой мере отображает сеть поселений, какие виды населенных пунктов в нем выделены, которые из них относит к свободным королевским городам и местечкам (небольшим городам), рассматривается вопрос если в этом произведении имеются данные для количественной классификации населенных пунктов, для изучения их местоположения и формы. Наконец рассматривается развитие расселения и оценивается произведение „Нотиция“ как исторический источник.

Автором статьи отмечается, что в произведении „Нотиция“ содержится примерно 92 % всех населенных пунктов Словакии, существующих в двадцатые и тридцатые годы 18 века. За исключением Шаришского, Тренчинского и Зволенского комитатов-вогчин почти полностью охватывает сеть населенных пунктов на уровне городских и компактных сельских населенных пунктов. Однако количественной характеристике населенных пунктов не уделено требуемое внимание, поэтому его вклад к познанию их величины представляется весьма скромным. В классификации населенных пунктов с аспектов их юридического положения наблюдаются некоторые расхождения в численности и идентификации местечек по сравнению с действительностью, что частично можно объяснить влиянием традиции. В произведении имеется множество информации о местонахождении и виде населенных пунктов, которые представляются особенно ценными по отношению к местечкам и селам. По существу отображается состояние расселения после освобождения южной Словакии от турецкого господства и после окончания дворянско-сословных восстаний, которые неблагоприятно повлияли на его развитие. Одновременно документируется в произведении обновление опустелого заселения и участие словацкого и славянского населения в этом процессе возрождения. С учетом этих фактов можно оценить „Нотиция“ как произведение, которое важным образом сопутствует к познанию расселения населения Словакии в указанном периоде, в результате чего его нельзя не учитывать при исследовании данной проблематики.

Перевод: Л. Правдова